

З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV— початку III ст. до н. е.

В. М. Зубар

У статті простежується процес переростання Херсонеського полісу в центр порівняно великого державного утворення, до складу якого наприкінці IV—початку III ст. до н. е. були включені землі Північно-Західного Криму, населеного різними соціальними верствами населення.

С. О. Жебелюв, наслідуючи Ф. Ф. Соколова, звернув увагу на те, що цивільна присяга Херсонеса кінця IV—початку III ст. до н. е. «поставлена *ad hoc*, і приймали її не ефеби, а всі херсонеські громадяни»¹. Аналізуючи текст пам'ятки й зіставляючи його з аналогічними документами з інших районів, він дійшов висновку, що в написі відбилися події, пов'язані із спробами повалення демократичного ладу у Херсонесі і заміни його або олігархією, або тиранією. З певними доповненнями й конкретизаціями згідно з новим матеріалом цей висновок С. О. Жебелюва було прийнято спеціалістами².

Але незважаючи на успіхи у вивченні названого документа і визнання всіма авторами спроби державного перевороту або якогось соціального конфлікту у Херсонесі, питання про конкретні події, що передували виданню присяги, не можна вважати остаточно вирішеним. Тому, спираючись на всі доступні джерела, розглянемо його у взаємозв'язку із внутрішнім розвитком Херсонеса від заснування міста і до прийняття присяги. Це дасть можливість не тільки виявити динаміку історичного розвитку давнього Херсонеса, а й визначити зміни в соціально-політичній структурі міста, що знайшла відбиток у присязі.

Проблемі заснування Херсонеса Таврійського присвячена численна література³. Вважається встановленим, що головною причиною його заснування були соціальні конфлікти в Гераклеї Понтійській, які призвели до виселення частини її мешканців, котрі близько 422/421 рр до н. е. і заснували місто⁴. Джерела засвідчують, що при створенні колонії на новому місці обов'язковою умовою було конституювання полісу, що в свою чергу передбачало поділ землі між колоністами. Ця земля була основою економічної самостійності громадянина, обов'язковою умовою належності до громадянської общини⁵. Аналогічна ситуація мала місце і в Херсонесі.

Наприкінці V—у першій половині IV ст. до н. е. територію Херсо-

¹ Жебелюв С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 222.

² Детальніше див.: Сапрыкин С. Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины.— М., 1982.— С. 41—63; Соломонович Э. И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // ВДИ.— 1984.— № 3.— С. 72—81.

³ Історіографію див.: Зедгенідзе А. А. К вопросу о причинах основания Херсонеса // ПГКСВП.— Тбилиси, 1981.— С. 89—94; Зедгенідзе А. А. Херсонес Таврический в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1983.— С. 4—6; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес.— М., 1986.— С. 52—69.

⁴ Тюменев А. И. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // ВДИ.— 1938.— № 2 (3).— С. 245—249; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 52—69. Останнім часом одержано нові матеріали про існування на місці Херсонеса більш раннього грецького поселення. Однак до повної публікації і осмислення цього матеріалу, який опрацювали і виклали в доповіді Ю. Г. Виноградов і М. І. Золотарьов на конференції у Вані (грудень 1987 р.), за час заснування Херсонеса ми встановлюємо вказану дату і з неї починаємо розгляд історії Херсонеса.

⁵ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграции греков // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 9; Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 94, 95, 111, 112, 121, 123, 127 та ін.

ніса (східна частина сучасного городища) було оточено оборонною стіною, в межах якої поряд із житлами були зведені й перші храми⁶. З В. О. Анохіних можна погодитись у тому, що процес становлення поліса, як певного економічного і соціально-політичного організму, завершився у Херсонесі близько 390—380 рр. до н. е., коли місто почало чеканити власну монету⁷. Причому до середини IV ст. до н. е. у Херсонесі існували демократичні інститути міського самоврядування⁸.

Економічною основою полісів, що виникли в результаті грецької колонізації Північного Причорномор'я, було сільське господарство, оскільки будь-який поліс являв собою автаркичний економічний організм⁹. Тому для правильного розуміння економічного і соціально-політичного розвитку раннього Херсонеса особливого значення набуває вивчення його сільськогосподарської території.

Археологічні дослідження на Гераклейському півострові дозволили узагальнено окреслити основні етапи освоєння сільськогосподарської округи Херсонеса¹⁰. Зараз уже не викликає сумніву той факт, що перші невеликі земельні наділи члени ранньої херсонеської громадянської общини одержали на Маячному півострові, котрий був відділений подвійною стіною, зведеною на його перешийку¹¹.

Донедавна вважалось, що Маячний півострів за кількістю повноправних членів херсонеської громадянської общини було поділено на 80—100 наділів, кожен з яких вмщував садибу¹². Однак Є. М. Жеребцов датував його розмежування більш пізнім часом¹³. А. А. Зедгенідзе на конкретному матеріалі довела, що відсутність слідів давнього розмежування на Маячному півострові ще не означає відсутності тут наділів перших громадян Херсонеса¹⁴. Важливим підтвердженням цього є знахідки саме на території півострова значної кількості кераміки першої половини IV ст. до н. е., а можливо, й кінця V ст. до н. е.¹⁵, що вказує на існування тут давніх наділів, заміненних потім на більші, сліди яких і виявив Є. М. Жеребцов. В іншому випадку стає незрозумілою наявність укріплень на перешийку Маячного і Гераклейського півостровів, які були б непотрібні за їх одночасного розмежування. Отже, є всі підстави вважати, що саме Маячний півострів і був сільськогосподарською хорою Херсонеса наприкінці V — в першій половині IV ст. до н. е.

Говорячи про поділ земель при створенні нового поліса у античних народів, К. Маркс відзначав, що у них «...має місце форма власності, яка містить у собі протилежність державній власності, тим що остання опосередковується першою або сама існує у цій двоякій фор-

⁶ Зедгенідзе А. А. О времени основания Херсонеса Таврического // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 159.— С. 30—32; Зедгенідзе А. А. К вопросу о причинах ...— С. 89—93; Зедгенідзе А. А. Херсонес Таврический ...— С. 11—20.

⁷ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.— XII в.).— К., 1977.— С. 47.

⁸ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 69; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые вв. н. э.— Харьков, 1981.— С. 62.

⁹ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 9; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 23; Кошеленко Г. А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Там же.— С. 217—246.

¹⁰ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб.— 1961.— Вып. VI; Кругликова И. Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклейском полуострове // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 9—16; Николаенко Г. М. Организация хоры Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове // ПЭЭ.— Тбилиси, 1985.— С. 277—285; Николаенко Г. М. Межевание полей херсонесской хоры // КСИА АН СССР.— 1985.— Вып. 182.— С. 11—15 та ін.

¹¹ Сапрыкин С. Ю. Гераклея ...— С. 60—63.

¹² Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 30.

¹³ Жеребцов Е. Н. Новые данные к аграрной истории Херсонеса IV—I вв. до н. э. // КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 145.— С. 14—16; Жеребцов Е. Н. Материалы к периодизации античных памятников Маячного полуострова // КСИА АН СССР.— 1985.— Вып. 182.— С. 38.

¹⁴ Зедгенідзе А. А. О времени основания ...— С. 30—32.

¹⁵ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М.— Л., 1953.— С. 26, 27; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 29, 34—41; Зедгенідзе А. А. О времени ...— С. 32.

мі»¹⁶. Причому особливістю цієї форми власності на землю було те, що земля при розподілі не переходила у приватну власність, а право власника на наділ обмежувалося лише володінням¹⁷. Отже, верховним власником землі була громадянська община, нижнім — безпосереднім виробник, причому право на володіння землею надавалося тільки членам общини. Тому право контролю і розпорядження землею також належало громадянській общині¹⁸.

Спираючись на ці загальні положення, можна припустити, що верховним власником землі, поділеної при заснуванні Херсонеса, була громадянська община, що складалася із певної групи переселенців¹⁹.

Херсонес середини — кінця IV ст. до н. е. відзначається значним економічним піднесенням. У цей час міська територія розширюється у південному і південно-західному напрямках, зводиться нова оборонна стіна, ведеться жваве міське будівництво, освоюються нові землі²⁰. Причому можна погодитися із О. М. Щегловим, що спочатку був освоєний Гераклеїський півострів, і лише потім Херсонес розпочав широке проникнення до Північно-Західного Криму²¹.

Свого часу О. М. Щеглов, а потім і А. А. Зедгенідзе, правильно відзначали, що поряд з іншими факторами помітне піднесення у всіх сферах життя Херсонеса було неможливе без значного притоку людських ресурсів у місто, оскільки за рахунок природного приросту населення таке явище пояснити неможливо²². Щоправда, райони, звідки мігрували переселенці, а також їхня етнічна належність визначалися авторами по-різному.

А. А. Зедгенідзе вважає, що населення Херсонеса зросло за рахунок притоку варварів²³. Підтвердження цієї думки вона вбачає у наявності поховань зі скорченим і випростаним розташуванням кістяків небіжчиків, які вказують на присутність у місті двох негретських груп — таврів та скіфів. На нашу думку, висновок А. А. Зедгенідзе не можна вважати правильним: помилковість «етнічного підходу» до скорчених поховань в некрополях античних міст Північного Причорномор'я добре висвітлена в ряді праць²⁴. Не вдаючись до аналізу складної і самостійної проблеми атрибуції скорчених поховань, відзначимо, що її розв'язання в «етнічному» ключі є безперспективним, воно вимагає широких досліджень закономірностей внутрішнього розвитку грецького полісу²⁵. Скіфська належність випростаних поховань також дуже проблематична, отже, надійного підтвердження цьому висновкові немає. Більш того, у найближчій околиці Херсонеса і в Північно-Західному

¹⁶ Маркс К. Економічні рукописи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. I.— С. 434.

¹⁷ Там же.— С. 428.

¹⁸ Утченко С. Л. Политические учения древнего Рима III—I вв. до н. э.— М., 1977.— С. 28; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 15—17.

¹⁹ Dio Cris., Or. XXXI, 50.

²⁰ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— С. 42; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 158; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 118; Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община.— Л., 1986.— С. 152—176; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ...— С. 95.

²¹ Щеглов А. Н. Северо-Западный ...— С. 121.

²² Там же.— С. 118; Зедгенідзе А. А. О генезисе некоторой проблемы истории Херсонеса периода эллинизма // ПЭЭ.— Тбилиси, 1985.— С. 256—266. Аналогічний процес відзначено дослідниками і для Ольвії. Див.: Доманский Я. В. Некоторые закономерности колонизационного движения греков (Эллада—Северный Понт) // Проблемы античной государственности.— Л., 1982.— С. 32; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 392.

²³ Зедгенідзе А. А. О генезисе ...— С. 257—260.

²⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 212.— 233; Кадеев В. И. Херсонес ...— С. 111—120. Сапрыкин С. Ю. Гераклея ...— С. 65—68.

²⁵ Пор.: Щеглов А. Н. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.— Л., 1968.— С. 335.— Прим. 17; Русаева А. С., Зубарь В. М. Рец.: Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981 // СА.— 1984.— № 4.— С. 267.

Криму виявлено лише поодинокі пам'ятки рубежу IV—III ст. до н. е., які можна пов'язати зі скіфами, що також суперечить висновку А. А. Зедгенідзе²⁶.

Як підкреслювалось, з моменту свого заснування Херсонес був полісом. Оскільки останній є якщо не єдиною, то основною формою соціально-політичної організації в античну добу²⁷, всі сторони розвитку раннього Херсонеса слід розглянути в контексті загальних закономірностей, властивих полісній організації. Однією з умов функціонування поліса була наявність стабільного громадянського колективу, входження до якого було утрудненим²⁸. З цього добре відомого факту, очевидно, і слід виходити, говорячи про вплив нових переселенців до Херсонеса.

Херсонес було засновано у ході дорійської колонізації, основні риси якої досліджені як теоретично, так і відповідно до конкретно-історичних умов міста²⁹. Тому, спираючись на дорійську модель колонізаційного процесу, при врахуванні розвитку Херсонеса від заснування до кінця античної доби, можна відзначити, що його історія — це постійне військове протистояння варварському оточенню. При цьому, як уже відзначалося у вітчизняній та зарубіжній літературі, слід враховувати не стільки національну опозицію еллінізму варварству, скільки соціальний аспект цього протистояння³⁰. Якщо прийняти точку зору А. А. Зедгенідзе про приток до Херсонеса в середині IV ст. до н. е. значної кількості вихідців із варварського середовища, то доведеться визнати, що його представники входили до складу громадянської общини. Таким чином, вся наступна історія Херсонеса повинна розглядатися як історія греко-варварського державного утворення. Однак такий підхід, відбитий у працях 30-х — 50-х років, не підтверджується джерелами³¹, як і дослідженнями самої А. А. Зедгенідзе³².

На противагу наведеній думці, О. М. Щеглов вважає, що прискорення темпів економічного розвитку Херсонеса і зростання його сільськогосподарської території пояснюється притоком у місто нових переселенців з Гераклеї Понтійської та античних центрів Західного Причорномор'я, що саме по собі не є унікальним³³. Однак О. М. Щеглов не уточнює часу появи у Херсонесі цієї нової хвилі, а сумарно датує її другою половиною — кінцем IV ст. до н. е.³⁴ Спостереження О. М. Щеглова не викликають сумніву, необхідно лише уточнити хронологічні рамки цього процесу.

²⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный ...— С. 120; Дашевская О. Д. О скифах Северо-Западного Крыма в период греческой колонизации // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 218—227; Савеля О. Я. О греко-варварских взаимоотношениях в Юго-Западном Крыму в VI—IV вв. до н. э. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 166—176; Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время // СА.— 1982.— № 2.— С. 61—81.

²⁷ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова Г. А. Древнегреческий полис.— С. 10—14; Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ.— Л., 1986.— С. 11, 12 та ін.

²⁸ Утченко С. Л. Указ. соч.— С. 30, 31; Глушкина Л. М. Проблема кризиса полиса // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 2.— С. 10—12; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 28 та ін.

²⁹ Фролов Э. Д. Гераклеийские маринандины // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 22, 23; Сапрыкин С. Ю. Полисы и местное население Южного Причерноморья в архаическую и классическую эпохи // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 19—22; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э.— М., 1985.— С. 172—177.

³⁰ Шишова И. А. Воззрения древних греков на порабощение эллинов // Рабство на периферии античного мира.— М., 1968.— С. 8, 9; Фролов Э. Д. Указ. соч.— С. 75.— Прим. 42; Vialatte S. Aristote et les Arcadiens: Ethnos et Polis dans la Politique // Dialogues d'histoire ancienne.— 1984.— Т. 10.— P. 179—202; Jameson M. Mountains and the greek City-States // XVI congres international des Sciences Historiques.— Rapports I.— Stuttgart, 1985.— P. 319.

³¹ Щеглов А. Н. Основные этапы ...— С. 335; Кадеев В. И. Херсонес ...— С. 127; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв.— К., 1982.— С. 119; Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического в первые века н. э. // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 78, 79 та ін.

³² Зедгенідзе А. А. Херсонес ...— С. 11—20, 23.

³³ Свенцицкая И. С. Зависимое население на землях городов Малой Азии в период эллинизма // ВДИ.— 1957.— № 3.— С. 94.

³⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный ...— С. 118.

Г. М. Николаєнко вважає, що на початковому етапі існування Херсонеса у південній частині майбутньої хори було побудовано кілька військово-господарських комплексів, з яких мешканці міста освоювали нові території. Спираючись на матеріали розкопок К. Є. Гриневича, вона вважає, що виявлені нею споруди виникли вже в першій чверті IV ст. до н. е.³⁵ Дослідницю підтримує О. М. Щеглов. Він відзначає, що будівлі мають відноситися до IV ст. до н. е., отже, час експансії Херсонеса у Північно-Західний Крим, а відповідно, і збільшення його людських ресурсів, слід датувати серединою IV ст. до н. е.³⁶ Якщо погодитись із визначенням саме цієї дати, то перед нами по-новому постають ті зміни, які відбулись у монетній справі міста. В. О. Анохін звертає увагу, що близько середини IV ст. до н. е. на херсонеских монетах, на відміну від більш ранніх, з'являються скорочені імена магистратів, які відповідали за випуск монет. З часом на монетах із зображенням квадриги і воїна, який стоїть на колінах, скорочені імена магистратів замінюються порядковими літерами грецького алфавіту. За аналогією з Самосом, дослідник вбачає у цьому зміну форми правління і пояснює її приходом до влади олігархів. Після 18-річної перерви на херсонеских монетах знову з'являються скорочені, а потім і повні імена, які, на думку В. О. Анохіна, слід ототожнювати з членами колегії номофілаків, що відали випуском монет³⁷. Знаючи дату чеканки монет з літерним позначенням, можна зробити висновок, що період 18-річного правління олігархів тривав протягом близько 350—330 рр. до н. е., а початок його сягає середини IV ст. до н. е. Звідси випливає, що приток нової хвилі переселенців хронологічно співпадає або близький із часом змін у державному упорядкуванні Херсонеса. Не вдаючись поки що до причин цього явища, спробуємо пояснити, звідки прибували переселенці і з якими подіями їх переселення пов'язано.

Гадаємо, О. М. Щеглов абсолютно правильно вважав, що населення мігрувало переважно з Гераклеї Понтійської. Враховуючи тісні зв'язки Херсонеса з Гераклеєю протягом усієї історії міста, а також практику грецької колонізації, коли відносини між колонією і метрополією будувалися на основі політичної рівноправності³⁸, можна вважати, що такі правові стосунки полегшували проникнення якоїсь групи гераклеотів до складу громадянської общини поліса.

Для з'ясування подій, що передували виселенню нової групи мешканців Гераклеї до Херсонеса, слід розглянути особливості внутрішнього розвитку метрополії. Відомо, що саме в середині IV ст. до н. е. у Гераклеї до влади прийшов Клеарх, антиаристократична політика якого відзначалася особливою жорстокістю³⁹. По смерті 345 р. до н. е. Сатира, що наслідував убитого внаслідок змови Клеарха, влада перейшла до Тимофія, а потім до Діонісія, для періоду правління яких характерна певна стабілізація внутріполітичного життя⁴⁰. Відносно спокійна обстановка в Гераклеї і відсутність після 345 р. до н. е. виразних соціальних конфліктів дозволяють припустити, що виселення якоїсь частини гераклеотів відбулося до смерті Сатира, приблизно між 364/363 і 345 рр. до н. е. За повідомленням Помпея Трога⁴¹ у 60-х рр. IV ст. до н. е. демос Гераклеї Понтійської виступав з вимогами переділу зем-

³⁵ Николаенко Г. М. Организация ...— С. 282, 289; Пор.: Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 35.

³⁶ Щеглов А. Н. Дискуссия // ПЭЭ.— Тбилиси, 1985.— С. 424, 425; Пор.: Сапрыкин С. Ю. Гераклея ...— С. 97.

³⁷ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— С. 24, 44, 45, 48, 49.

³⁸ Пор.: Виноградов Ю. Г. Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 47—52; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 391.

³⁹ Burstein S. Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea.— California, 1976.— P. 47—65.

⁴⁰ Сапрыкин С. Ю. Гераклея ...— С. 101—123, 159, Burstein S. Op. cit.— P. 65.

⁴¹ Just.— XV, 4.

лі і відміни боргів. Клеарх, який повинен був вирішити цю проблему, не довів справу до кінця, через 20 років до неї змушений був повернутися його син Тимофій⁴². Можливо, саме події 60-х років IV ст. до н. е. у Гераклії і призвели до міграції частини її населення до Херсонеса. Такий висновок добре узгоджується з археологічними даними, які свідчать про економічне піднесення Херсонеса саме з середини IV ст. до н. е.

Тепер розглянемо, чим викликані зміни державного ладу Херсонеса, які, ймовірно, співпали з новим притоком колоністів із Гераклії Понтійської. Платон і Арістотель відзначали, що олігархічна форма правління являє собою владу небагатих і заснована на майновому цензі, який визначає участь громадянина в державному управлінні⁴³. Коли виходить з цього, то головне завдання олігархії слід вбачати в охороні виняткових прав і економічних інтересів порівняно невеликої групи, об'єднаної певним майновим цензом⁴⁴.

Встановлення олігархічної форми правління у Херсонесі має пояснюватися схожими причинами. Враховуючи скромний достаток основної маси перших поселенців і їх безпосередніх нащадків, що добре простежується за матеріалами давнього некрополя⁴⁵, можна говорити, що головною матеріальною цінністю перших громадян був земельний фонд, який до появи нової групи переселенців переважно вже був поділений⁴⁶. Наплив до Херсонеса нових переселенців, які прибули сюди для постійного проживання, спричинився до постановки питання про їхній правовий статус. У практиці грецької колонізації відомі випадки, коли за першою хвилею переселенців йшла наступна. Причому ті, що потрапляли до колонії пізніше, як правило, не були рівноправними з першими поселенцями, оскільки отримували менші земельні наділи⁴⁷. Це, врешті-решт, мало викликати соціальні конфлікти між різними правовими категоріями населення⁴⁸. Отже, є підстави вважати, що як за сіб захисту виключних прав, у першу чергу на володіння землею, у Херсонесі й з'явилася олігархічна форма правління, функціональним призначенням якої був захист економічних і правових переваг першопоселенців, поряд з якими новоприбулі — із Гераклії Понтійської потрапляли у становище підкорених.

Приплив нових груп переселенців сприяв прискореному освоєнню Гераклійського півострова. На археологічному матеріалі добре простежується тривалість цього процесу, який супроводжувався збройною боротьбою і витісненням таврських аборигенів⁴⁹. До останньої третини IV ст. до н. е. цей процес у цілому завершився і вся територія Гераклійського півострова була розмежована на 408 приблизно однакових земельних ділянок⁵⁰. Однак розмежування земель мало супроводжуватися урівнянням у правах всіх членів херсонеської громадянської

⁴² Глушкіна Л. М. Проблема кризи полиса.— С. 16.

⁴³ Plato. Res.— 550, 551; Arist. Polit.— II, 8, 5; IV, 3, 8. Пор.: Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 17.

⁴⁴ Пор.: Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль.— М.— Л., 1950.— С. 55.

⁴⁵ Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 178; Зубарь В. М. Некрополь ...— С. 120.

⁴⁶ Пор.: Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 27.

⁴⁷ Яйленко В. П. Греческая колонизация ...— С. 94—96, 111, 112, 121, 122, 129—131 та ін.; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 392, 393.

⁴⁸ Фролов Э. Д. Тирания в Гераклее Понтийской // Античный мир и археология.— 1974.— Вып. 2.— С. 125; Яйленко В. П. Греческая колонизация...— С. 131, 133, 134; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 392, 393. У цьому вбачав причину соціального конфлікту в Херсонесі і С. Ф. Стржелецький. На жаль, спеціально цієї проблемою він не займався (Див.: Стржелецький С. Ф. Указ. соч.— С. 159, 160).

⁴⁹ Савеля О. Я. О греко-варварских ... С. 172; Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 204—218.

⁵⁰ Стржелецький С. Ф. Указ. соч.— С. 49; Кац В. И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклійском полуострове // Античный мир и археология.— 1972.— Вып. 1.— С. 28—36; Кругликова И. Т. Земельные...— С. 11; Николаенко Г. М. Организация хоры ...— С. 281; Николаенко Г. М. Межевание ...— С. 11—15.

общини, оскільки вже сам факт нового розподілу сільськогосподарських угідь був демократичним актом і передбачав отримання всіма громадянами однакових наділів, що означало повноправне членство в общині⁵¹. Очевидно, названі події відбулися у нумізматиці Херсонеса, коли близько 330 р. до н. е. на монетах знову з'являються скорочені, а пізніше й повні імена магистратів⁵².

Після встановлення олігархічного ладу друга хвиля переселенців, імовірно, була зрівняна у правах з нащадками перших і земельний фонд Гераклеїського півострова перерозподілено⁵³. Все це супроводжувалося гострими соціальними конфліктами, вигнанням в результаті остракізму найнепримиренніших супротивників реформ, демократизацією міського самоврядування⁵⁴. Описаний процес знайшов відбиток в епіграфічних пам'ятках Херсонеса і, зокрема, в херсонській присязі, де підкреслювалась необхідність збереження у місті демократії⁵⁵.

Однак текст присязи вказує на те, що вона була прийнята і стала офіційним документом лише після приєднання до Херсонеса Керкінитиди, Калос-Лимена та інших укріплених пунктів Північно-Західного Криму. Тому необхідно розглянути основні етапи освоєння Херсонесом земель у Північно-Західному Криму.

Є всі підстави гадати, що початковий етап проникнення сюди херсонесців відноситься до часу, близького заснуванню Херсонеса, саме про це свідчать і залишки будівель кінця V — початку IV ст. до н. е., виявлені на городищі «Чайка»⁵⁶. У першій половині IV ст. до н. е. збільшується ввезення до Північно-Західного Криму продукції в амфорах із Гераклеї Понтійської, а також аттичної чорнолакової кераміки і виробів малоазійських центрів⁵⁷. З початку IV ст. до н. е. в Керкінитиду в значній кількості починає надходити херсонеська монета⁵⁸, що, безумовно, вказує на посилення її економічних зв'язків з Херсонесом.

Однак жвавий інтерес до Північно-Західного Криму був викликаний не стільки торговими зв'язками Херсонеса і Гераклеї, скільки наявністю в околицях Керкінитиди родючих земель, яких так не вистачало на Гераклеїському півострові, до того ж освоєння їх тут викликало опір таврів⁵⁹. На противагу цьому, території в районі Керкінитиди і в

⁵¹ *Arist. Polit.*— IV, 3, 8; V, 2, 10, 11; *Diod.*— XII, 11, 1; *Polyb.*— VII, 10; Пор.: Утченко С. Л. Указ. соч.— С. 32; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 392; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 17.

⁵² Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— С. 24, 48.

⁵³ Пор.: *Polyb.*— II, 17; IV, 81; XXIV, 7, 1—4; *Plut. Cleom.*— 5.

⁵⁴ Е. І. Соломоник серед херсонеських графіті виділила групу остраконів, прокреслених на кераміці IV ст. до н. е. (Соломоник Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ.— 1976.— № 3—С. 121, 122; Соломоник Э. И. Фрагмент надписи ... — С. 77.— Прим. 22; Граффити античного Херсонеса.— К., 1976.— С. 26.— № 245). Це служить побіжним доказом зробленого висновку. Е. І. Соломоник вважає, що імена на остраконах на —КАНС належали людям аристократичного походження (Соломоник Э. И. Фрагмент надписи ... — С. 77.— Прим. 22). У зв'язку з цим особливу увагу привертає знахідка В. І. Кадеєва при розкопках у портовому районі Херсонеса ще одного остракона на стінці амфори IV—III ст. до н. е. з написом «Сіріск, син Калія» (Див.: Кадеев В. И. Раскопки в Херсонесе // АО 1984.— М., 1986.— С. 240). Ім'я Сіріск досить рідкісне, але добре відоме в просопографії Херсонеса, причому його носіями, як правило, були представники соціальної верхівки общини (Див.: ІРЕ, 1², № 344; Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV—II ст. до н. э. // УЗ УРГУ.— 1966.— № 53.— Серия истор.— Вып. 4.— С. 166.— №№ 253, 254). Ця знахідка є ще одним підтвердженням вірності висновку, зробленого Е. І. Соломоник, тим більше, що аналогічні процеси мали місце і в Ольвії (пор.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 393).

⁵⁵ ІРЕ, 1², № 401; Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 223—225; Соломоник Э. И. Фрагмент надписи ... — С. 76—78.

⁵⁶ Карасев А. Н. Раскопки у санатория «Чайка» в Евпатории // АО 1966.— М., 1967.— С. 215; Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище «Чайка» в Евпатории // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 124.— С. 33.— Рис. 1, 1; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 95.

⁵⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 117.

⁵⁸ Анохин В. А. Монетное дело и денежное обращение Керкинитиды // АДСП.— К., 1988.— С. 136, 138.

⁵⁹ Щеглов А. Н. Основные этапы ... — С. 335; Щеглов А. Н. Тавры ... — С. 204—218; Савеля О. Я. О греко-варварских ... — С. 166—176.

Північно-Західному Криму були на цей час порівняно слабо заселені, що полегшило освоєння тут значних територій⁶⁰.

Можливо, початок освоєння Північно-Західного Криму був пов'язаний також із побудовою добре укріплених пунктів, які можна розглядати як катойкії або периполіі⁶¹. Найранішими з них вважаються укріплення на городищі «Чайка», а також Кульчукське городище, на некрополі якого виявлено добре датовані поховальні комплекси середини IV ст. до н. е.⁶² Очевидно, одночасно із створенням у Північно-Західному Криму своїх опорних пунктів Херсонес здійснив певні заходи, спрямовані на підкорення Керкінітиди.

Дослідження В. О. Анохіним нумізматичних матеріалів з розкопок Керкінітиди 1980—1982 рр. довело, що припинення чеканки власних монет містом і значний приток сюди херсонеських, який чітко фіксується між 350—330 рр. до н. е., вказують на її підкорення Херсонесом⁶³. Близько 330 р. до н. е. Керкінітида знову відновила свою чеканку, що, на думку В. О. Анохіна, свідчить про визволення міста з-під влади Херсонеса. Виходячи з типів автономних керкінітидських монет, В. О. Анохін не виключає можливості звільнення від цієї залежності збройним шляхом за допомогою Гераклеї Понтійської⁶⁴.

Слід особливо підкреслити, що звільнення Керкінітиди від херсонеської залежності хронологічно співпадає із змінами форми правління в самому Херсонесі, що дає підставу припустити можливість зв'язку між цими подіями. Не абсолютизуючи наведеного припущення, відзначимо, що відновлення монетної чеканки Керкінітидою близько 330 р. до н. е., безсумнівно, слід пов'язувати не тільки із змінами політичного статусу міста, досягнутого внаслідок збройної боротьби її мешканців, але й розглядати у тісному зв'язку з подіями, які мали місце у внутрішньому житті Херсонеса.

Щоправда, звільнення Керкінітиди від залежності не зупинило херсонеського проникнення у Північно-Західний Крим. Протягом останньої третини IV—початку III ст. до н. е. тут виникають нові грецькі городища і поселення, продовжується процес освоєння значних сільськогосподарських територій⁶⁵. При цьому, як і раніше, спочатку виникають укріплені опорні пункти (Беяус, Маслини)⁶⁶. Однак освоєння нових земель було неможливим без нового притоку людських ресурсів і, в першу чергу, переселенців, здатних забезпечити збройний захист освоєваних районів.

С. Ю. Саприкін, який детально проаналізував внутрішній розвиток Гераклеї Понтійської, дійшов висновку, що приток нових переселенців звідти наприкінці IV ст. до н. е. був виключений⁶⁷. Очевидно, можна погодитись із О. М. Щегловим, що в цей час міграційний потік у Північно-Західний Крим йшов з грецьких міст Західного Причорно-

⁶⁰ Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 150—154; Дашевская О. Д. О скифах ... — С. 218—227; Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 61—81.

⁶¹ Пор.: Свенцицкая И. С. Зависимое население ... — С. 93; Свенцицкая И. С. Земельные владения эллинистических полисов Малой Азии // ВДИ.— 1960.— № 3.— С. 91, 92.— Прим. 10; Саприкин С. Ю. Рец. Cohen G. The Selucid Colonies: Studies in founding, administration and organization.— Wiesbaden, 1978.— 95 p. // ВДИ.— 1987.— № 1.— С. 245.

⁶² Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 215; Яценко И. В. Указ. соч.— С. 33; Яценко И. В., Попова Е. А. Раскопки на городище у санатория «Чайка» // АО 1976.— М., 1977.— С. 398; Яценко И. В., Попова Е. А. Раскопки Чайкинского городища // АО 1977.— М., 1978.— С. 409; Дашевская О. Д. Первые исследования Кульчукского некрополя // СА.— 1978.— № 3.— С. 214.

⁶³ Анохин В. А. Монетное дело и денежное обращение ... — С. 138.

⁶⁴ Там же.— С. 138, 139.

⁶⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 120—121; Щеглов А. Н. Процесс и характер ... — С. 173; Саприкин С. Ю. Гераклея ... — С. 97.

⁶⁶ Дашевская О. Д., Щеглов А. Н. Херсонесское укрепление на городище Беяус // СА.— 1965.— № 2.— С. 250.— Рис. 1; Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 156.— С. 54—58.— Рис. 1.

⁶⁷ Саприкин С. Ю. Гераклея ... — С. 159.

мор'я і, зокрема, з Каллатісу⁶⁸; наприкінці IV ст. до н. е. тисяча громадян цього центру переселилася на Боспор і отримала там земельні наділи⁶⁹.

З практики грецької колонізації добре відомо, що спойки не отримували рівних з першопоселенцями прав⁷⁰. Ця закономірність дає підстави гадати, що й нова хвиля переселенців у Північно-Західний Крим не могла бути урівняна в правах з членами херсонеської громадянської общини. Природно, переселення сюди населення з інших районів не виключає участі у ньому і громадян Херсонеса, які з різних причин могли бути його рушійною силою.

У Херсонській присязі чітко зазначено, що громадянин не зрадить Херсонеса, Керкінітіди, Прекрасної гавані та інших пунктів території, якою херсонесити володіли чи володіють, а буде оберігати їх для херсонеського народу⁷¹. Наведений уривок присяги засвідчує, що землями Північно-Західного Криму володіла херсонеська громадянська община. Отже, принаймні частина наділів може розглядатись як землі, що не передавались у безкоштовне володіння. Їх господарі мали сплачувати відповідний форос, а, можливо, і захищати державу⁷². Нас не повинно бентежити, що в елліністичний період у Північно-Західному Криму є громадянські общини. Добре відомо, що вони, містачись на землях більших полісів або царів, сплачували певні податки за користування нею⁷³. У зв'язку з цим особливого інтересу набуває факт існування у Північно-Західному Криму різних типів поселень. Він означає, що тут застосовувалися різні форми землекористування і землеволодіння⁷⁴, відтак можна говорити про наявність у Північно-Західному Криму якихось груп населення, котрі відрізнялися за правовим статусом від громадян Херсонеського поліса⁷⁵. Не виключено, що це були вихідці із варварського середовища, за своїм політичним становищем близькі до ойкетів ольвійського декрету на честь Протогена⁷⁶. Імовірно, представникам вказаної групи населення частково належали й поховання з варварськими рисами, відкриті в деяких могилах Північно-Західного Криму⁷⁷.

Сьогодні можна вважати встановленим, що при розмежуванні земель і на Гераклейському півострові, і в Північно-Західному Криму використовувався єдиний стандарт лінійних мір. Отже, розмежування сільськогосподарських угідь мало цілеспрямований характер і в ньому активну участь брав Херсонеський поліс⁷⁸.

⁶⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 118; Колесников А. Б. Греческие сельскохозяйственные усадьбы в районе г. Евпатории: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1985. — С. 21. Детальніше див.: Алексеев А. Ю. Хронология Скифии второй половины IV в. до н. э. // АС. — 1987. — Вып. 28. — С. 45.

⁶⁹ *Diod.* — XX, 26; Дет. див.: Блаватский В. Д. Земледелие ... — С. 47.

⁷⁰ Пор.: Равиц А. Б. Указ. соч. — С. 278; Яйленко В. П. Греческая колонизация ... — С. 244; Русяева А. С. К проблеме этнической и социально-экономической истории Ольвийского полиса периода архаики // Десятая авторско-читательская конференция ВДИ (Тезисы). — М., 1987. — С. 170; Колесников А. Б. Указ. соч. — С. 22.

⁷¹ *IRE, I²*, № 401; Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 217.

⁷² Зельин К. К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I вв. до н. э. — М., 1960. — С. 199; Свенцицкая И. С. Разрушение гражданского коллектива и полисной собственности в провинции Азия // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 136; Кошеленко Г. А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М., 1979. — С. 231, 232; Яйленко В. П. Греческая колонизация ... — С. 200, 208, 211; Сапрыкин С. Ю. Рец. ... — С. 244—248.

⁷³ Свенцицкая И. С. Земельные владения ... — С. 97; Кошеленко Г. А. Греческий полис ... — С. 231; Сапрыкин С. Ю. Рец. ... — С. 245, 246.

⁷⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 53—55, 80—83, 86—101.

⁷⁵ Пор.: Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 95, 96.

⁷⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 119; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 65; Марченко К. К. Ойкеты декрета в честь Протогена (*IRE, I²*, 32). К вопросу о заселении населения Ольвии // ПЭЭ. — Тбилиси, 1985. — С. 242—256.

⁷⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 46—52; Щеглов А. Н., Рогов Е. Я. Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // Проблемы исследования Ольвии. — Парутино, 1985. — С. 87, 88.

⁷⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 101; Николаенко Г. М. Межевание ... — С. 11—14; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 149.

У зв'язку з цим цікаво звернутися до напису на базі статуї Агасикла, з якого відомо, що Агасикл, окрім інших, виконував обов'язки стратега⁷⁹. Вважають, що у Херсонесі стратеги командували військом⁸⁰, і що їх колегію було скасовано в мітрідатський час, оскільки херсонеське ополчення стало допоміжним загonom⁸¹. Однак з таким твердженням важко погодитись, тому що і пізніше Херсонес вів війни, утримував найманців, надсилав загопи на Боспор отже, його збройні сили потребували керівництва. Але жодного разу, крім бази статуї Агасикла III ст. до н. е. посада стратега в епіграфічних пам'ятках Херсонеса не згадується. Навряд чи це можна пояснити лише випадковістю.

Очевидно, справа полягає у функціях колегії стратегів, на яку, можливо, покладалися не тільки обов'язки військового командування, але й управління⁸². В Єгипті, наприклад, стратеги були управителями ком⁸³, а в Дура-Європос стратег зосереджував у своїх руках вищу владу, що не є дивним для воєнної колонії⁸⁴. Тому не виключено, що й у Херсонесі стратеги могли здійснювати управління землями Північно-Західного Криму; освоєння яких, принаймні частково, відбувалося за допомогою втручання військ. На користь такого висновку, очевидно, свідчить участь Агасикла в якихось діях «на рівнині», під якою слід розуміти Північно-Західний Крим, тощо. Після втрати Херсонесом володінь у Північно-Західному Криму згадка про колегію стратегів зникає з епіграфічних пам'яток. І якщо зіставити сказане з припущенням про статус частини населення як військових поселенців, то запропонована інтерпретація функцій херсонеських стратегів буде цілком вірогідною.

Коли висновок про підкорення земель у Північно-Західному Криму Херсонесом (на що чітко вказано в Херсонеській присязі) правомірний, то його громадянська община мала отримати від цього певний зиск, зокрема форос⁸⁵. У такому випадку принаймні частина грецького населення Північно-Західного Криму мала статус періеків, а громадянська община Херсонеса була верховним власником земель у вказаному районі. Іншими словами, херсонеська громадянська община по праву асоційованого приватного власника і дійсного розпорядника земель отримувала земельну ренту-податок, частина якого в тій чи іншій формі привласнювалась пануючим класом Херсонеської держави⁸⁶. Отримання земельної ренти-податку, що була однією з форм реалізації експлуаторської власності на засоби й умови виробництва⁸⁷, зумовлювало експлуатацію населення значного району і спричинилося до розквіту Херсонеської держави після включення до її складу земель Північно-Західного Криму.

Ймовірно, остаточне політичне та економічне утвердження Херсонеса у Північно-Західному Криму відбулося на рубежі IV—III ст. до н. е. Близько 290 р. до н. е. Керкінітіда знову, тепер уже назавжди, припиняє чеканку власної монети⁸⁸, що пов'язано з переходом її під владу Херсонеса. Через повну відсутність джерел важко говорити про конкретику вказаного процесу, але аналогії з історичної практики ін-

⁷⁹ *IPE*, P, № 418.

⁸⁰ Белов Г. Д. Херсонес Таврический ... — С. 69.

⁸¹ Кадеев В. И. Херсонес ... — С. 63.

⁸² Liddel H., Scott R., Jones H. A. Greek-English Lexicon.— Oxford, 1968.— S. V.

⁸³ Павловская А. И. Египетская хора в IV в.— М., 1979.— С. 53; Sijpesteijn P. A new strategus of the Herakleopolite (?) // *Ztschr. für Papyrologie u. Epigraphic.*— 1986.— Bd. 63.— P. 297—302.

⁸⁴ Кошеленко Г. А. Городской строй полисов Западной Парфии // ВДИ.— 1960.— № 4.— С. 76; Свенцицкая И. С. Разрушение ... — С. 157; Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 41.

⁸⁵ Strabo., IX, IV, 19; Xen. Hell., VI, I, 19; Arist. Polit.— II, VI, 1—13.

⁸⁶ Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации.— М., 1980.— С. 400, 410, 414.

⁸⁷ Там же.— С. 424.

⁸⁸ Анохин В. А. Монетное дело и денежное ... — С. 139.

ших районів античного світу вказують, що підкорення Керкінітиди, найімовірніше, могло статися шляхом примусового синойкізму або симполітії⁸⁹.

Таким чином, на рубежі IV—III ст. до н. е. у Херсонесі остаточно завершився процес переростання початково автономного поліса класичного типу в порівняно велике територіальне державне об'єднання, до складу якого були введені землі Північно-Західного Криму з його містами, поселеннями й укріпленнями, населеними різними соціальними групами мешканців⁹⁰. Очевидно, саме з цього часу можна говорити про Херсонес не як про поліс, а як про Херсонеську державу, котра тепер забезпечила панування членів громадянської общини над іншими групами населення, що мешкало на його території⁹¹.

Ймовірно, процеси, що відбувалися у Північно-Західному Криму та Херсонесі, можна порівняти з розвитком Родосу, який у ході примусового синойкізму включив до свого складу ряд менших полісів, що призвело до утворення у Східному Середземномор'ї нового державного об'єднання елліністичного типу. Рядом рис воно суттєво відрізнялося від класичного поліса більш раннього часу⁹².

Необхідність правового закріплення економічних та соціальних основ Херсонеської держави, формування якої відбувалося протягом другої половини IV — на початку III ст. до н. е., в кінцевому результаті і призвело до видання громадянської присяги: В. В. Латишев датував її саме цим часом. Наведеною обставиною, очевидно, і слід пояснювати екстраординарний характер присяги, яку приймали не тільки ефеби, а й усі повноправні громадяни новоутвореної держави⁹³.

Ймовірно, тільки внаслідок законодавчого закріплення нового типу соціально-політичної організації стало можливим прийняття декрету про політичних вигнанців, який за шрифтом близький до херсонеської присяги⁹⁴, а також певних обмежень демократичних норм державного самоврядування, що спостерігаються в Херсонесі елліністичного часу⁹⁵. Ці обмеження можуть бути пов'язані із законодавчим закріпленням неоднакових юридичних прав різних соціальних груп, що відбилось у

⁸⁹ Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.—С. 52, 53; 235; Свенцицкая И. С. Земельные владения...—С. 90—92; Riele G.—M. Hérisson entre en sympolitie avec Mantinée: une nouvelle inscription d'Argos // BCH.—1987.—Т. III/I.—Р. 187, 188.

⁹⁰ Пор.: Тюменев А. И. Херсонес и Керкинитида // ВДИ.—1955.—№ 3.—С. 45; Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ.—М., 1959.—С. 29; Щеглов А. Н. Северо-Западный...—С. 127; Фролов Э. Д. Античная государственность на рубеже классики и эллинизма // Эллинизм и Причерноморье (Тезисы докладов).—Цхалтубо, 1982.—С. 94.

⁹¹ Кошеленко Г. А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в Древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым.—М., 1987.—С. 47.

⁹² Блаватский В. Д. Процесс...—С. 29; Свенцицкая И. С. Земельные владения...—С. 89, 92—95; Hammond M. The City in the Ancient World.—Cambridge, 1972.—Р. 196—220; Глускина Л. М. О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // ВДИ.—1973.—№ 3.—С. 39, 40; Глускина Л. М. Проблема кризиса полиса.—С. 12.

⁹³ Не виключено, що з цими подіями пов'язана діяльність даміургів, згаданих у присязі, в яких є підстави вбачати певну магістратуру (Див.: Liddel H., Scott R., Jones H. Op. cit.—S. V.; Кадеєв В. И. Херсонес...—С. 77; Пальцева Л. А. К вопросу об эволюции государственного строя Херсонеса в эллинистическую эпоху // Проблемы социально-экономической организации и идеологии античного общества.—Л., 1984.—С. 111—112.—Прим. 12). У контексті розглянутих подій діяльність цієї магістратури могла бути продиктована необхідністю реформ державного устрою та організаційним оформленням соціально-політичної структури Херсонеської держави. На даміургів могли покласти також охорону державного ладу, встановленого після повалення олігархів. У всякому разі саме цим відповідальним особам громадяни повинні були повідомляти про змови проти існуючого ладу. У деякій мірі такий висновок підтверджується етимологією цього терміну. Цікаво, що ця магістратура не втратила свого значення і надалі, оскільки вона згадується у написах аж до II ст. н. е. (Кадеєв В. И. Херсонес...—С. 78).

⁹⁴ Соломоник Э. И. Фрагмент надписи...—С. 72; Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.—С. 44.

⁹⁵ Новикова Р. А. Симнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // ВДИ.—1961.—№ 2.—С. 105—108; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.—С. 51; Пальцева Л. А. Указ. соч.—С. 115—126.

новому державному устрої Херсонеса⁹⁶. Іншими словами, процеси, які спостерігаються в соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса на рубежі IV—III ст. до н. е., дозволяють говорити про те, що, починаючи з цього часу, його громадянська община вступила в якісно новий етап свого розвитку. За загальноприйнятою термінологією він може бути названий елліністичним⁹⁷. Очевидно, до цього часу слід віднести розвиток інтегративно-централістських тенденцій, які особливо яскраво відбилися у певній єдності духовної і матеріальної культури на території Херсонеської держави, що добре простежується на археологічному матеріалі⁹⁸.

В. М. Зубарь

ИЗ ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ IV—НАЧАЛЕ III ВВ. ДО Н. Э.

В статье на конкретном историко-археологическом материале анализируется процесс перерастания автономного Херсонесского полиса в центр сравнительно обширного территориального государственного образования, в состав которого в конце IV—начале III вв. н. э. были включены греческие поселения и укрепления Северо-Западного Крыма. Земли в этом районе в результате целенаправленной политики перешли под юрисдикцию Херсонеса, а его население за пользование ими должно было платить форо́с. Таким образом, Херсонесская гражданская община получала из Северо-Западного Крыма ренту-налог, которая, с одной стороны, являлась средством эксплуатации населения этого района, а с другой — одним из главных условий расцвета Херсонеса. Автор приходит к выводу о том, что процессы, прослеживающиеся в социально-экономическом и политическом развитии Херсонеса в рассматриваемый период, позволяют говорить о начале качественно нового этапа в истории города, который по общепринятой терминологии может быть назван эллинистическим. Необходимость правового закрепления экономических и социально-политических основ Херсонесского государства в конечном итоге и привели к изданию присяги, которую принимали все полноправные граждане нового государства.

V. M. Zubar

FROM THE HISTORY OF KHERSONES TAURICAN IN THE LATE 4TH AND EARLY 3D CENT. B.C.

Using the concrete historico-archaeological data as a basis, the author analyzes the process of the Khersones policy transformation into a comparatively vast territorial statehood that embraced Greek settlements and fortifications of the North-Western Crimea in the late 4th and early 3d cent. B.C. As a result of the purposeful policy lands in this region were given under the jurisdiction of Khersones and population of this region was obliged to pay a phoros for using the lands. So, the Khersones civil community obtained a duty-rent from the North-Western Crimea. On the one hand it was a means of the population exploitation, on the other — it served as one of main conditions favouring the Khersones flourishing. The author comes to the conclusion that processes observed in the socio-economic and political development of Khersones in the period under study permit considering them as a beginning of the qualitatively new stage in the history of the town. That stage in the line with the generally used terms may be called an Hellenistic one. At that time the process of transformation of the classic autonomous policy into a vast territorial state amalgamation had been finally completed in Khersones. The necessity of legal consolidation of economic and socio-political bases of the Khersones state has resulted in publication of the oath which was taken by each full and equal citizen of the new state.

Одержано 05.11.88.

⁹⁶ *Свенцицкая И. С.* Земельные владения... — С. 104; *Свенцицкая И. С.* К вопросу о гражданских и имущественных правах в эллинистических полисах Малой Азии // *ВДИ.* — 1966. — № 2. — С. 45, 46; *Кошеленко Г. А.* Греческий полис... — С. 240—250.

⁹⁷ *Белов Г. Д.* Херсонес Таврический. — С. 56; *Стржелецкий С. Ф.* Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // *ПИСПАЭ.* — М., 1959. — С. 74; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный... — С. 127.

⁹⁸ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный... — С. 123—125.